

JEGYZETEK

Magyar nyelvű irodalom

1. Annett, J.: Programozott oktatás; B. M. Foss (szerk.): Új távlatok a pszichológiában, Budapest, 1972, 384—410 l.
2. Beech, H. R.: A viselkedésterápia és a személyiségelméletek; B. M. Foss: i.m., 431—451 l.
3. Császár, Gy.: Pszichoszomatikus orvoslás. Budapest, 1980.
4. Chesser, E. S.: Viselkedésterápia: új irányzatok és a jelen gyakorlat: Buda B. (szerk.): Pszichoterápia, Budapest, 1981. 333—360 l.
5. Fodor K.: Tudat és jelentés, Bukarest, 1983.
6. Kardos, L. (szerk.): Behaviorizmus, Budapest, 1970.
7. Peck, D. és Whitlow, D.: Személyiségelmélet, Budapest, 1983.
8. Skinner, B.: A tanulás technológiája, Budapest, 1973.
9. Vargha, J. L. és Szamosközy, I.: A kognitív pszichológia az elméletben és a gyakorlatban, Korunk, 1988/7, 500—507 l.

Idegen nyelvű irodalom

10. Cottraux, J.: Les thérapies comportementales.
11. Ellis, A.: Expanding the ABC's of Cognitive-Emotive Therapy; M. J. Mahoney és A. Freeman (szerk.); Cognition and Psychotherapy, New York and London, 1985, 313—324 l.
12. Eysenck, H. J.: Psychology is about People, Harmonds-Worth, 1977.
13. Eysenck, H. J. Rachman, S.: Neurosen-Ursachen und Heimethoden, Berlin, 1973.
14. James, W.: Psychology, London.
15. Martin, G. és Pear, J.: Behavior Modification, Englewood Cliffs, N. J. 1978.
16. Millet, L. (szerk.): Les grands textes de la psychologie moderne, Paris, 1970.
17. Reber, A. S.: The Penguin Dictionary of Psychology. London, 1987.
18. Thorndike, E. L.: Învățarea umană, București, 1983.

SZABÓ MIKLÓS

AZ ERDÉLYI UNITÁRIUSOK KÜLFÖLDI EGYETEMJÁRÁSA 1848-ig

A reformáció harmadik hajtásának megjelenésekor az erdélyi peregrinatio academica csaknem négy évszázados múlttra tekinthetett vissza.¹ Az unitárius diákok külföldi egyetemjárása e gyakorlat szerves részeként bontakozott ki.

A XVI. század utolsó negyedében jelentkezett már a magyarok külföldi egyetemjárásának története iránti érdeklődés is. Laskói Csókás Pé-

¹ Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, 1979, 39.

ter (Petrus Monedulatus Lascovius), egykori marosvásárhelyi rector, illetve gyulafehérvári lelképásztor indította el azt 1585-ben, amikor közölte a wittenbergi egyetemen 1581-ig beiratkozott 455 magyar diák — közöttük az erdélyiek — névsorát.² A szóban forgó gyakorlatra vonatkozó forrásanyag feltárása, feldolgozása és a különböző egyetemeken megfordult diákok névsorának közlése azonban csak a XVIII. században, de főleg a XIX. század második felében indult meg.³ Napjainkig több tucat külországi akadémia (egyetem és főiskola) erdélyi diákjainak névsorát közölték. De jelentek meg a diákok utazásait, tanulmányait, életrendjét, szokásait, kapcsolatait és hazai pályafutását tárgyaló tanulmányok is.⁴ Nemrég készült el az erdélyiek középkori egyetemjárásának, valamint az erdélyiek hollandiai peregrinatio academica-jának igényes feldolgozása.⁵ Folyamatban van az egész erdélyi peregrinatio academica és az akadémita értelmiségi társadalom XVI—XIX. századi történetének feltárása is.⁶

Számos érdeklődőt és szakembert foglalkoztatott az erdélyi unitáriusok külországi egyetemjárása is.⁷ Kathona Géza az *Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig* című tanulmányában megkísérelte összeállítani egyetemenként a külföldön megfordult hazai unitárius diákok névsorát, és felvázolni egyes akadémita értelmiségiek pályafutását.⁸ Hiányzik azonban mindmáig a kérdés tágabb horizontú, időben és térben szétágazó művelődés- és társadalomtörténeti kitekintésű igényesebb feldolgozása.

Tanulmányunkban az eddigi kutatások eredményeinek kritikai felhasználásával és a vizsgálódás elmélyítésével az erdélyi unitárius peregrinatio academica újabb fejezeteit és olyan kevésbé ismert részleteit kívánjuk tárgyalni, amelyekről a forráskiadás mai szintjén lényegileg megnyugtató képet nyújthatunk az olvasónak.

1. Az akadémiajárás katolikus, lutheránus és református gyakorlatához hasonlóan, az unitáriusok külföldi egyetemjárása — hazai egyetem és főiskola hiányában — a magas képzettségű értelmiségi szükséglet biztosításának igen költséges, de egyedül járható útjaként jelentkezett. Az

² Petrus Monedulatus Lascovius: *De Homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus*, Wittenbergae, 1585, 6—20.

³ Stephanus Nánási: *Pharus Hungarico-Batava, Lugduni Batavorum*, 1777, 27—29, 38—39; Stephanus Weszprémi: *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae Biographia*, IV. Viennae, 1787, 299—311, 345—367.

⁴ Stoll Béla—Varga Imre—V. Kovács Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, Bp., 1972.

⁵ Tonk S.: I.m.; G. Henk van de Graaf: *A németalföldi akadémia és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690—1795*. Kv., 1979.

⁶ Szabó Miklós: *Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI—XVIII. században*. MtT 1980, Bukarest, 152—168, 289—292.

⁷ Benczédi Gergely: *If. Franc Adám levele Amsterdamból 1667. febr. 15 = KerMagv 1888, 28—38*; Wass Miklós: *Kornis György külföldi tanulása = KerMagv 1911, 209—229*; Lázár István levele Agh István püspökhöz = *KerMagv 1913, 175—179*; Borbély István: *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története*, Kv., 1925; Vári Albert: *Kapcsolatok az erdélyi unitáriusok és a hollandiai remonstrások között = KerMagv 1932, 109—120, 167—183*; Boros György: *Agh István püspök élete tekintettel külföldi tanulására, tanári és irodalmi munkásságára = KerMagv 1938, 13—23, 81—84*.

⁸ Kathona Géza: *Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig*. = *KerMagv 1979, 30—39*

szoros kapcsolatban alakult az egyházuk életében bekövetkezett változásokkal, eseményekkel.

Az erdélyi unitárius akadémiták első nemzedéke azokból a diákokból került ki, akik külföldre mentek tanulni, és a Bibliamagyarázat mindent megkérdőjelező filológiai és filozófiai módszerét elsajátítva hazatértük után — vagy talán már külföldi tanulmányaik idején — az unitarizmus úttörőivé váltak. Ugyanehhez a nemzedékhez kell sorolnunk azokat is, akik az előbbieket hatására, illetve az unitárius egyház megalakulásával és annak a fejedelem egyházává válásával csatlakoztak végérvényesen vagy csak ideiglenes útitársként a reformáció legradikálisabb áramlatához. Dávid Ferenc, Basilius (Balázsfői) István, Heltai Gáspár, Balásfy Ferenc, Kratzer György, Nagyfalvi Balázs (Basilius Nagyfalvinus), Egri Lukács, Csanádi Imre, Titus Amicinus, Kopácsi Ferenc, Tordai Máté, Eppel János, Kendi Sándor, Sásvári György (Gergely?!), Michael Zieglerus, Jacobinus Bernárd és talán sokan mások tartoztak ehhez a nemzedékhez.⁹

Az egyházzá szervezkedő unitáriusok 1568-tól küldték neves kolozsvári iskolájuk diákjait Páduába, melynek akadémiáján ezidőtájt a kor kiváló gondolkodói, többek között Giacomo Zabarella és Matteo Gribaldi tanítottak, és ahol a szabad vallásgyakorlat szelleme uralkodott.¹⁰ Hunyadi Demeter, Gyulay Pál és Pécsi János feltételezhetően együtt indultak 1568. április 19-én a neves itáliai akadémiaira az olasz G. Biandrata-Blandrata és Dávid Ferenc küldötteiként, de János Zsigmond fejedelem (1559—1571), illetve Bekes Gáspár alumnusaiaként.¹¹ Ettől kezdve folyamatosan tanultak erdélyi unitáriusok külföldön.

Az erdélyi szentháromságtagadók egyetemjárása olyan korban bontakozott ki, amikor unitárius fejedelem uralkodott, a fejedelemség központi és helyi intézményeinek kialakulása és működése pedig megnövelte az akadémita értelmiségi szükségletet, sőt, ösztönözte a nemesi származású ifjak akadémiajárását is. János Zsigmond halála után Báthory István (1571—1586) katolikus volt ugyan, de a központi hatalom megerősítésén munkálkodó, humanista műveltségű uralkodó, aki a fejedelmi hivatalokban előszeretettel alkalmazta az akadémita értelmiségieket, még ha azok unitáriusok voltak is. Ugyanígy pártfogolták az egyetemjárást a XVII. századi fejedelmek. Bethlen Gábor (1613—1629) éppen a politikai pályafutás feltételének tekintette a külföldi tanulmányi utat.¹² A XVI. század végétől azonban nem volt előnyös szentháromságtagadónak

⁹ János Zsigmond unitárius fejedelem halála 1571-ben, kevéssel az unitáriusok egyházzá szerveződése után, és katolikus fejedelem választása Báthori István személyében sok, csupán a „cuius regio, eius religio“ elvét követő erdélyi unitárius katolizálásához vezetett. Ezért ma már nehéz e nemzedékekhez tartozó akadémiták azonosítása.

¹⁰ Dr. Bodor András: *Az antitrinitarizmus a XVI. század második felében*, = KerMagv 1983, 102—108.

¹¹ Szabó György: *Abafáji Gyulay Pál*, Bp., 1974, 10—11.

¹² Pirnát Antal: *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok (Gerendi János és a kolozsvári iskola)* = *Reneszansz Füzetek* 13, Bp., 1971, 371; Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540—1690*, Bp., 1980, 416—417. A szóban forgó akadémiták közül Abafáji Gyulay Pál és az orvos Hunyadi Ferenc a legismertebbek. Lásd még: Szádeczky Lajos: *Kovácsóczy Farkas*, Bp., 1891, 27—28, 106; Szabó György: i.m.; Szabó Miklós: i.m. 158; Wesszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, II. Bp., 1962—1970, 191—209.

lenni, még főúr esetében sem. Ezért az unitáriusok külföldi egyetemjárása egyre inkább leszűkült egyházuk megcsappant szükségleteire, ténykedési és anyagi lehetőségeire; néha az éppen stagnált. A XVIII. században, a Habsburg uralom körülményei között elhatalmasodó ellenreformáció és vallási türelmetlenség pedig nemcsak ideig-óráig, hanem hosszabb időre befolyásolták károsan az unitárius egyház ténykedését, és gátolták egyben a külföldi egyetemjárást.¹³ Pedig a jogvesztés, templom- és vagyonfoglalások légkörében szükségesebb volt mint bármikor magasképzettségű egyházi vezetőkre, lelkészekre, tanárookra és jogtudókra, akiknek nemcsak szakmai kötelezettségeiket kellett ellátniok, hanem az unitárius egyház lét- és jogvédelmét is.

Az unitárius peregrinatio academica folyamatát, méreteit, helyét az összerdélyi akadémiajárásban helyesen értékelni csak annak számszerű alakulása tükrében lehetséges.¹⁴

Évek	Külföldön tanultak	A látogatott akadémiák
	száma	
—1567	17	22
1568—1580	13	19
1581—1590	15	29
1591—1600	8	9
1601—1610	7	7
1611—1620	10	16
1621—1630	11	13
1631—1640	7	10
1641—1650	5	7
1651—1660	13	25
1661—1670	1	2
1671—1680	6	14
1681—1690	5	8
1691—1700	4	12
1701—1710	1	1
1711—1720	4	7
1721—1730	3	5
1731—1740	2	5
1741—1750	2	4
1751—1760	1	1
1761—1770	3	3
1771—1780	3	5
1781—1790	5	15
1791—1800	8	10
1801—1810	7	11
1811—1820	5	6
1821—1830	5	7
1831—1840	4	4
1841—1848	3	4
Összesen:	178	281

¹³ Gál Miklós: *A dési complanatio létrejötte és hatása* = *KerMagv* 1911/129—141; Szabó Miklós: i.m. 160—162.

¹⁴ A táblázatot az akadémiaák életadatait tartalmazó 5. fejezetben idézett források alapján állítottuk össze (5. fejezet adatai).

Tehát, a kutatások mai szintjén végzett számítások szerint, az unitárius mozgalom megjelenésétől 1848-ig összesen 178 unitárius diák tanult külföldön. Ha figyelembe vesszük, hogy 1521—1848 között nem teljes adatok szerint mintegy 5500 erdélyi (katolikus, lutheranus, református, unitárius, görög-katolikus és ortodox) ifjú járt külső akadémián¹⁵, az unitárius peregrinatio academica az összerdélyi külföldi egyetemjárás közel sem bő erezetének tekinthető.

A kezdeti és a későbbiekben sem hiányzó fellendülésekkel tarkított unitárius külországi akadémiajárás statisztikailag inkább beszűkülő tendenciát mutató folyamat. Az időszakonkénti hatalmi retorzió érzékenyen befolyásolta a külföldi tanulást, bár közel sem tudott megsemmisítő csapást mérni arra. A vallási türelmesség ösztönző hatása ugyanakkor megnyilvánult mind a peregrinusok, mind a látogatott akadémiák számának gyarapodásában.

2. Költséges volt külföldi egyetemen tanulni. Szerény vagyonú és vagyontalan diák nem is vállalkozhatott rá, ha csak gazdag patrónusra nem akadt. Jóllehet ma már nehéz kimutatni, hogy ki viselte az unitáriusok egyetemjárásának költségeit, a rendelkezésünkre álló adatok alapján mégis megnyugtató képet tudunk alkotni a kérdésről¹⁶:

A peregrinus neve	Év	A peregrinatio academica költségeinek viselője
Hunyadi Demeter	1568	János Zsigmond fejedelem
Abafáji Gyulay Pál	1568	Bekes Gáspár
Pécsi János	1568	Pribék Farkas (?)
Enyedi György	1571	Kolozsvár város tanácsa
Laskói János	1571	Kendi Sándor
Hunyadi Ferenc	1581	Abafáji Gyulay Pál
Chrecherus Dániel	1581	Beszterce város tanácsa
Szilvási János	1587	Enyedi György rektor
Buday Márton	1587	Kovacsóczi Farkas és a kolozsvári egyházközség
Kromer Péter	1603	Haller Gábor, akinek fiait nevelte
Makai Nyíró János	1615	Kolozsvár város tanácsa
Politoris Kis István	1616	Ua.
Csanádi Pál	1629	Nagybátyja, Csanádi Pál rektor
Árkosi Tegző Benedek	1651	Kolozsvár város tanácsa
Rákosi Boldizsár	1651	Családja
Enyedi Szücs János	1657	A kolozsvári unitárius egyházközség
Rázmán Adám Péter	1660	Ua.
Bölöni Bedő Pál	1672	A kolozsvári unitárius főiskola
Dálnoki János	1672	A kolozsvári unitárius egyházközség
Bölöni Benkő Sámuel	1672	Ua.
Kolozsvári Dimén Pál	1682	Ua.
Régeni Pál Mihály	1684	Ua. és családja

¹⁵ Szabó Miklós: i.m.; Tonk—Szabó: i.m.

¹⁶ Az 5. fejezet adatai.

Jövedécsi Pál	1700	A kolozsvári unitárius egyházközség
Vissovatius András	1712	A kolozsvári lengyel és magyar unitárius egyházközség
Szentábrahámi Mihály	1713	Bíró Sámuel kezdeményezte gyűjtésből
Geizauer János	1726	A kolozsvári lengyel és magyar unitárius egyházközség
Agh István	1734	Az unitárius egyház és Suki István
Pálffi Benjámín	1736	Vargyasi Daniel Ferenc
Lázár István	1771	Gyűjtésből
Nagy György	1781	Ua.
Pákei József	1781	Az unitárius egyház
Márkos György	1781	Ua.
Uzoni Domokos	1781	Gyűjtésből
Nagy Zsigmond	1789	Thorotzkay Mihály
Szabó Sámuel	1790	Az unitárius egyház és családja
Körmöczi János	1794	Gyűjtésből
Ugrai László	1794	A „Goldbergiana fundatio“-ból
Sebe János	1794	Ua.
Szaknovits István	1794	Ua.
Csipkés Sándor	1801	Ua.
Gyergyai Mihály	1801	Ua.
Hegedüs Károly	1801	Ua.
Szász Mózes	1807	Az unitárius egyház
Sylvester György	1812	Gyűjtésből
Székely Miklós	1812	A küküllőszéplaki „papi statio“ jövedelméből és gyűjtésből
Kanyaró Mihály	1816	A küküllőszéplaki jövedelemből
Székely Sándor	1821	Családja és gyűjtésből
Székely Mózes	1830	Gyűjtésből és az egyházközségek adakozásából
Kriza János	1835	Ua.
Berde Áron	1842	Ua.
Kovácsi Antal	1842	A tarcsafalvi Pálffy család
Jakab József	1846	Családja és Gedő József

A táblázat nem tartalmazza azokat az unitárius főurakat (Kendi Sándor, Kendi Farkas, Gerendi Gálffy István, Eössy András, Haller Gábor, Kornis György, Sombori Sándor, Czegei Wass Ferenc, Kornyáti Bekes Gábor, Haller Ferenc és Haller István), akik saját költségükön tanulhattak, tanultak külföldön. Nem részletezi az Uzoni Domokos, Körmöczi János, Sylvester György, Székely Miklós, Székely Mózes és Berde Áron napjainkig fennmaradt „gyűjtési naplói“-nak adatait sem¹⁷. És, ámbár a feltüntetett személyek az unitárius peregrinusok csak mintegy 29,2%-át képezik, az kétségtelen, az akadémista értelmiségi-szükséglet — egyházi vezetők, főpapok, főiskolai tanárok, orvosok, jogtudók, stb. — biztosításában az idők során részt vállaltak mind Erdély unitárius fejedelme, mind főurai, mind pedig a városi és falusi egyházközségek, illetve Ko-

¹⁷ Lásd: az Erdélyi Unitárius Püspökség Gyűjtőlevéltára Kolozsváron.

lozsvár város tanácsa. Az erdélyi társadalom e kis közösségének áldozatvállalása egy olyan ügyben, amely különösen a Habsburg uralom idején az erdélyi magyarság általános érdekeit is szolgálta, önzetlennek és egyben mértékadónak bizonyult.

A peregrinatio academica, a „felsőbb részekbe“ való „bújdosás“, utazás fogadott vagy alkalmi kereskedői szekérrel, esetleg gyalogosan, csoportosan vagy éppen egyedül idegen, ismeretlen tájakon, falvakon és városokon át nem tekinthető kizárólag egyedi élménynek; a fejlett európai országok felé képezett az nyitott kaput, hidat, melyen a szellemi és anyagi kultúra új értékei, újfajta gondolkodás- és életmód elemei eljuthattak Erdélybe, biztosítva a Nyugat-Európához való igazodás lehetőségét. E kapu, híd lezárása bénító, végzetes elszigeteltségbe sodorhatta volna az erdélyi protestánsokat, nyilván az unitárius egyházat is. Az erdélyiek többévszázados külsőszági egyetemjárásának tanulságai táplálták ezt a meggyőződést. Így tapasztalhatták az unitáriusok is.

A „bújdosó diák“, aki Kolozsváron kibúcsúzva indult a Meszesen, Szilágyságon, Margitán, Székelyhídon, Debrecenen, Ceglédén, Pesten át Bécsbe, onnan pedig akár Páduába, akár Prágán, Drezdán és Berlinen át Oderafrankfurtba, avagy Drezdától Lipcsén, Brémán, Groningenen és Franekerén át Leidenbe, esetleg más egyetemi városba, vállalnia kellett az út viszontagságait és veszélyeit, az akadémián a tanulás fáradalmait, néha a pénzhiány miatti nélkülözést, sőt a járványos betegségek veszedelmét is. 1684-ben jegyezték fel a lengyel származású kolozsvári Guzovius Hermannról: „Isten meghozván Guzovius uramat idegen országból nagy szegénységgel, megfosztván és megvervén az tolvajok, mely miatt betegeskedett is [...] ruházatja is nem lévén ökegyelmének“¹⁸ Nagy Zsigmondról tudjuk, hogy Bécsben 1790-ben „úgy kellek szigorognia, pénze nincsen, hitelbe kénytelenítettik enni...“¹⁹. Kornis György 1594-ben és a 32 éves bölcséleti és orvosdoktor Orbok Kökösi István 1698-ban Páduában, Uzoni Domokos 1790-ben és Szikszai Ferenc 1808-ban Bécsben „bújdosás“ idején vesztették életüket.²⁰

A külföldi tanulmányi útra indulókkal szembeni elvárások a választott életpálya jellege (egyházi vagy világi) és a patrónusok igényei szerint alakultak. A „belső személyek“ — egyházi pályára készülők — esetében ezek lényegét kifejezik azok a reversálisok, amelyeket Dálnoki János 1672-ben, illetve Kolozsvári Dimén Pál 1682-ben írtak alá, és amelyekben elsősorban hithűségre kötelezték magukat, továbbá arra, hogy oly „tudományok nemeinek tanulásában“ töltik idejüket és költik az egyház pénzét, amelyek „az unitaria religionak és a Krisztus ecclesijának promotiojára és öregbülésére“ legyenek itthon, hogy amikor „az ecclesia kívánja“, hazatérnek, itthon pedig nem válogatnak a hivatalokban és funkciókban, hanem „akár... Kolozsvárott, akár pedig másutt“ minden tehetségükkel fognak szolgálni²¹. Ezek az elvárások módosultak

¹⁸ Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története (1568—1900 I—II)*, Kvár, 1935, I. 492.

¹⁹ Szabó Sámuel 1790. június 1-én Bécsben kelt levele az Erdélyi Unitárius Püspökség Gyűjtőlevéltárában (továbbiakban: ErdUPGyLvt).

²⁰ Veress Andreas: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium. 1221—1864* Bp., 1941, 211; Weszprémi István: i.m. I. 165; Szabó Sámuel 1790. június 1-én Bécsben kelt levele az ErdUPGyLvt-ban; Szász Mózes 1808. május 30-án Bécsben kelt levele az ErdUPGyLvt-ban.

²¹ Gál Kelemen: i.m. I. 460—461.

ésetleg a „bújdosás“ idején előállt új helyzetekben, ilyenkor a peregrinust levélben értesítették az elvégzendő tanulmányokról²².

A „bújdosó diák“ iratlan kötelezettségei közé tartozott, hogy hasznos könyveket vásároljon egyháza vagy egykori iskolája könyvtárának. E könyvek csak az akadémiták halála után kerültek a szóban forgó könyvtárakba, ahogy azt Gál Keleментől tudjuk, vagy már hamarabb, tehát hazatértükkor? Ez még megvizsgálandó kérdés. Tény azonban, hogy a „felsőbb részekben“ tanuló diák és feljebbvalói (a püspök, a rector, a tanárok stb.) közötti levelezés gyakori tárgya a könyvvásárlás. A XVIII. század végén és a XIX. század elején az erdélyi helyzetnek megfelelően „csak a szükségeseket és amik oda le drágábbak“, illetve „a legújabbakat“ vették meg²³.

3. Nem célunk részletezni, milyen erények alapján és milyen egyházi hatóságokban, illetve milyen eljárások szerint jelölték ki a „felsőbb részekbe“ küldendő diákot. Az a tény, hogy a peregrinusok legtöbbször előzetesen „praeceptor“, „senior“ vagy éppen a kolozsszentpéteri iskola „rectora“ volt, hogy a tanárok, lelkészek, a város vezetői, stb. temetésén a diáktársadalom nevében búcsúztak az elhunytól, hogy egyesek a szász városokba mentek német nyelvet tanulni, bizonyítja, hogy az arra illetékesek (tanárok, rector, püspök, konzisztórium vagy éppen az egyházi zsinat) nem véletlenszerűen jelölte ki a külföldre menő diákot²⁴. Végeredményben, kevés esettől eltekintve, a legkiválóbbaknak jutott osztályrészül „bújdosó diákká“ lenni.

Külföldi ösztöndíjak hiányában és sajátos helyzetükre való tekintettel az unitáriusok olyan egyetemek látogatására törekedtek, ahol olasz, svájci, lengyel, holland, német, majd angol hittestvéreik erkölcsi, ritkábban anyagi támogatását élvezhették, illetve ahol valami módon gyökeret vert a vallási szabad gondolkodás, vallási türelmesség szelleme uralkodott, vagy éppen antitrinitárius professzorok, esetleg hitrokonaik működtek. A Habsburg uralom idején 1725-től, de főleg Mária Terézia (1740—1780) korától be kellett azonban érniök azokkal az akadémiákkal, ahova Bécsből kiutazási útlevelet kaptak. Az ilyen útlevelel várakozók kénytelenek voltak néha kizárólag a császárváros főiskoláit és egyetemeit látogatni. Bécsben végeztek műszaki és orvostudományi tanulmányokat azok is, akik a XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedében a „Goldbergiana fundatio“-ból stipendiumot nyertek. Az 1848-as forra-

²² Gál Kelemen: i.m. II. 189. Lásd még Márkos György, Pákei József, Szabó Sámuel, Füzi János és mások leveleit az ErdUPGyLvt-ban.

²³ Füzi János 1804. június 12-én, illetve 1804. november 21-én Jénában kelt levelei az ErdUPGyLvt-ban. Lásd még Márkos György és Pákei József 1782. augusztus 2-án Bécsben kelt közös levelét; Szabó Sámuel 1791. október 12-én Göttingenben kelt levelét és Pákei József 1796. április 24-én Kolozsvárról Bécsbe Körmőczy Jánoshoz intézett levelét is az ErdUPGyLvt-ban.

²⁴ Gál Kelemen véleménye szerint 1718 előtt a kolozsvári unitárius egyház-köztség határozott a külföldi küldendők személyét illetően. 1718—1781 között a „patronusok“ jelölték ki azokat, míg 1781 után az Egyházi Főtanács javaslatára a zsinatok döntöttek e kérdésben. Lásd: Gál K. i.m. II. 419, 443, 446, 452, 460, 486, 490. A külföldi egyetemekre küldöttek személyi tulajdonságait, érdemeit illetően lásd az 5. fejezet adatait.

dalom előestélyén talán éppen „divatos volt“ Bécsben orvos- vagy jogászdoktori címet szerezni²⁵.

A látogatott akadémiák sorrendje koronként az alábbi volt²⁶:

Az egyetem vagy főiskola	Időszak	A beiratkozottak száma
	<i>1567-ig</i>	
Wittenberg		16
Krakkó		1
Oderafrankfurt		1
Jéna		1
Genf		1
Pádua		1
Lipcse		1
	<i>1568—1579</i>	
Pádua		8
Bologna		2
Wittenberg		2
Bazel		2
Krakkó		1
Genf		1
Heidelberg		1
Ismeretlen		2
	<i>1580—1638</i>	
Pádua		25
Altdorf		11
Heidelberg		9
Bécs		6
Leiden		4
Wittenberg		3
Strassbourg		3
Siena		3
Oderafrankfurt		2
Rakow		2
Bazel		1
Oxford		1
Róma		1
Krakkó		1
Ingolstadt		1
Lipcse		1
Louvain		1
Prága		1
Königsberg		1
Bologna		1
Ismeretlen		6

²⁵ Lásd az 5. fejezet adatait.

²⁶ A táblázatot a felhasznált egyetemi és főiskolai anyakönyvek vagy albumok és az azok alapján közölt diáknévsorok felhasználásával állítottuk össze (= Anyakönyvek, albumok és diáknévsorok).

1639—1711

Oderafrankfurt	22
Leiden	21
Franeker	6
Bréma	4
Pádua	3
Amsterdam	3
Marburg	3
Groningen	2
London	1
Utrecht	1
Bazel	1
Lipcse	1
Ismeretlen	4

1712—1848

Bécs	36
Göttingen	10
Jéna	6
Leiden	5
Oderafrankfurt	5
Berlin	4
Lipcse	4
Halle	3
Amsterdam	2
Bazel	1
Prága	1
Marburg	1
Louvain	1
Rostock	1
Rotterdam	1
Groningen	1
Ismeretlen	2

281

Kétségtelen, e táblázat statisztikai értéke relativ. Csak a beiratkozások számát rögzíti, tehát azt, hogy időszakonként az európai akadémiai oktatás és művelődés melyik központja vonzotta az erdélyi unitárius fiatalokat, és így a szellemi élet melyik kiemelkedő alakjával juthattak kapcsolatba a látogatott akadémiákon. Az is kitűnik abból, hogy a Habsburg uralom alatt a központi hatalomnak nem sikerült a hazai peregrinatio academica-t a császárvárosi és a birodalombeli főiskolák, illetve egyetemek látogatására korlátozni.

Amint a táblázat is tanúsítja, az erdélyi unitáriusok első, egyházalapító nemzedéke szellemi képzettségét főleg a reformáció tűzhelyén, Wittenbergben szerezte, ahol Dávid Ferenc és Basilius István együtt tanult Laelius Socinussal és Gregor Pawellel (Pauli), aki már 1557-ben antitrinitarius szellemben tanított Lengyelországban, és akivel Dávid a későbbiekben is kapcsolatot tartott fenn²⁷. Luther 1546-ban bekövetke-

²⁷ Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521—1945*, Bp., 1985, 77.

zett halála után Wittenbergben Melancthon toleránsabb, engedékenyebb és közvetítő egyénisége hatott. Amikor később a hajthatatlan lutheri interpretáció kerekedett felül újra, az erdélyi protestánsok érdeklődési körében kezdnek — teljesen érthetően — más akadémiák előtérbe kerülni. E nemzedékhez tartozók ezért Krakkó és Oderafrankfurt mellett az 1550-es évektől Jéna, Lipcse és Genf akadémiáin is feltűntek. Ez utóbbi helyen érte utól tragikus sorsa 1553-ban az antitrinitárius mozgalom elindítóját, M. Servet-et (Reves), és ezidőtájt ott tartózkodott az erdélyi unitáriusok életében és egyházában nagy szerepet játszó Giorgio Blandrata-Blandrata is²⁸.

1568-tól az erdélyi szentháromságtagadók nem elsősorban azért keresik fel előszeretettel az itáliai akadémiákat, mert az erdélyi fejedelem anyja, Isabella anyai részről a Sforza nemzetségből származott, hanem a vallási gondolkodás szabad szelleméről, a humanista kultúrájáról nevezetes Pádua miatt. Az olasz szabadelvű gondolkodás sok évtizeden át biztosított elsőseget ennek az akadémiának az erdélyi unitáriusok szemében²⁹. Felkeresték azonban Bazelt is, amely 1540—1590 között az erdélyi radikális reformátorokra is termékenyítően ható szabadgondolkodó C. S. Curione, S. Castellion, továbbá Jacobo Aconcio és J. J. Grynaeus révén az európai humanizmus fontos központja volt³⁰, de ahol 1575 után Faustus Socinus is tartózkodott 3—4 évet, és ahol ennek barátja, Francesco Betti antitrinitárius főpatronus élt 1582 körül³¹. Egyidejűleg megjelentek Heidelbergben is, ahol a kor egyik neves orvos-humanistája, Thomas Erastus (1524—1583), továbbá annak hasonló szellemi arculatú barátja, Grynaeus Simon (?—1582) matematika professzor is tanított 1580-ig, és ahol az 1570-es évektől az Erdélyben is megfordult Mathias Vehe Glirius és Adam Neuser, illetve Johann Sylvanus alkotta antitrinitárius kör működött³².

A Dávid Ferenc halálát követő évtizedekben Pádua állott rendületlenül az unitárius peregrinatio academica vonzási központjában. S bár tartott az érdeklődés a már említett Heidelberg iránt, és megfordultak az erdélyi szentháromságtagadók Strassburgban, a lengyel sociniánusok kedvelt egyetemi városában is, a XVII. század első éveitől kezdve Alt-

²⁸ Stanislas Kot: *L'Influence de Servet sur le mouvement antitrinitarian en Pologne et en Transylvanie* — Becher 1953, 72—115; Borbély István: i.m. 22; Csifó Salamon: *Hogyan indította meg Servet az unitarizmust?* = KerMagv 1933, 1—5; Benczédi Pál: *Blandrata György* = KerMagv 1938, 140—142; Domenico Caccamo: *Eretici italiani in Moravia, Polonia, Transilvania* (1558—1611), Firenze—Chicago, 1970, 22; Bodor András: i.m. 102.

²⁹ Aldo Stella: *Influssi culturali padovani sulla genesi e sugli sviluppi dell'antitrinitarismo cinquecentesco* = Robert Dan and Antal Pirnat: *Antitrinitarianism in the second half of the 16th Century*, Bp., 1982, 213.

³⁰ *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*. Közreadja: Szabó András, Szeged, 1989, 6; Lindeboom: *La place de Castellion dans l'histoire de l'esprit* — Becher 1953, 158—180; Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Bp. 1988, 192—204.

³¹ Lech Szczuki: *Fragmenta Haeretica* — Collectanea Tiburtiana, 171—178; Benczédi Pál: *Socinus Faustus, mint úttörő* = KerMagv 1936, 243—246.

³² Lech Szczuki: i.m. 171—178; Dán Róbert: *Matthias Vehe Glirius*, Bp.—Leiden, 1982, passim; *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*. Közreadja: Szabó András, Szeged, 1989, 5—6.

dorf sugárzott nagyobb vonzóerővel. Itt tanított ugyanis 1603-tól a Hollandiát, Angliát, Franciaországot és Svájcot beutazó Socinus Ernst Soner, akinek hatása az 1612-ben bekövetkezett halála után még évtizedekig érvényesült és vonzotta ide hitrokonait. Tanítványai közül Johann Crell, Martin Raur és Ioachim Stegmann a lengyel unitáriusok iskolájának lettek igazgatói Rakowban, ahol több erdélyi diák is tanult³³. Egyébként Joachim Stegmann neve Erdélyben ismert, hiszen 1632—1633-ban az unitáriusok híres kolozsvári iskolájában tanított³⁴. 1616-tól kezdtek tanulni erdélyi unitárius tanulók Leidenben. Az itteni egyetem tanárait ugyanis nem kötelezték a kálvinista hitvallásra, és így legkevésbé függtek a holland „ortodox ekkleziától”. Rövidesen Leiden bizonyult a leglátogatottabb holland akadémiának, bár megfordultak és tanultak többen Amsterdamban is. Ezeken az egyetemeken egyaránt élvezték a holland szabadelvűek (remonstránsok) támogatását³⁵. Hasonló vonzóerővel bírt azonban a német Oderafrankfurt is, ahol holland származású professzorok tanítottak, akik kedvezően fogadták Kolozsvár unitárius diákjait mind a XVII-ik, mind a XVIII-ik században³⁶.

A felvilágosodás századában a tanulmányi út kijelölésében, igaz, érvényesültek már más tényezők is, hiszen a vallási türelmesség egyre általánosabb, azonban a remonstránsok erkölcsi és anyagi támogatása — amint a peregrinusok fennmaradt levelei tanúsítják³⁷ — továbbra is meghatározónak bizonyult. Lázár István a remonstráns professzorokról (Allamand és a „remonstránsok első professzora: Oosterbaam”) szólva, 1775. július 23-án Köln-ből kelt levelében írja: „...ha tíz esztendőök múlva az én commendatiommal jövend közülünk valaki Hollandiába, kedves léssen — ezt én véghez vittem — professor Oosterbaam ír előtt³⁸. Hasonló jóakarói voltak a jelzett időszakban az unitáriusoknak Lipscsében (Bortz professor, „akinek elei unitáriusok” voltak), Halleban (Semler és Nösselt urak, akik 1784-ben Lázár püspök „barátai”-nak vallották magukat), Oderafrankfurtban („Löffel, professor extraord. theologiae”), Stettinben (itt „Sell est proff. Gymnasii Stettinensis in Pomerania”), Svájcban, ahol Brüchner professor élt, Dessauban, ahol Basedow tudós „publice unitarius”-nak vallotta magát, és könyvet adott ki tanai népszerűsítése céljából³⁹. A felvilágosodás szelleme és neves tudósai miatt keresték fel ellenben az erdélyi szentháromságtagadók Göttingát, majd

³³ Steinmayer, Elias von: *Die Matrikel der Universität Altdorf. II.* Würzburg, 1912, 545; Werner Lenk (Berkin): *Deutsche antitrinitarier in Deutschland und in der Emigration* — Robert Dan and Antal Pirnat: *Antitrinitarianism in the second half of the 16th Century.* Bp., 1982, 85—95.

³⁴ Gál Kelemen: i.m. II. 395—398.

³⁵ Kathona Géza: i.m. 33; Nicolette A. Bruining: *A hollandiai szabadelvű protestantizmus* = KerMagv 1936, 260—261; Vári Albert: i.m. 113—120, 167—170.

³⁶ Vári Albert: i.m. 168—170; Pákei József 1784. május 6-án Potsdamból kelt levele az ErdUPGyLvt-ban.

³⁷ Biás István: *Unitárius egyháztörténeti adatok (1619—1866)*, Marosvásárhely, 1910, 59—60.

³⁸ Uo. 61.

³⁹ Pákei József 1784. május 6-án Potsdamból kelt levele az ErdUPGyLvt-ban.

Berlint és más egyetemi városokat⁴⁰. 1711—1848 között azonban — a már jelzett okok miatt — Bécsben tanult a legtöbb erdélyi unitárius, ámbar már 1783-ban úgy vélekedtek, amint azt Pákei József írja, „...vadnak olyan részei a Tudományok[na]k, amelyeket a felsőbb Akadémiákon bővebben [...] s jobb móddal tanítják“⁴¹, és általában a protestánsok, de főleg a reformátusok „csak falusi papságra is kisebbségnek tartják menni, hogyha Hollandiát vagy Helvéciát meg nem járták s még egy sem jó Bécsbe oly szándékkal, hogy itt ne maradjon...“⁴². Hangsúlyoznunk kell azonban azt, hogy a többi erdélyi felekezetekhez tartozókkal ellentétben az unitáriusok a külföldi egyetemjárásban csak egyházuk belső erőit vehették igénybe. Ez pedig alapvetően megszabta „bűjdosási“ lehetőségeiket.

Az előző táblázat adatainak összesítése kizárólag statisztikai szempontból számíthat érdeklődésre, hiszen a történelmi tényezőktől elvonatkoztatva mutatja be az egyes akadémiai iránti érdeklődést. Annak közlésétől mégsem tekinthetünk el⁴³.

Az egyetem vagy főiskola	A beiratkozottak száma 1848-ig
Bécs	42
Pádua	37
Oderafrankfurt	30
Leiden	30
Wittenberg	21
Altdorf	11
Heidelberg	10
Göttingen	10
Jéna	7
Lipcse	7
Franeker	6
Bazel	5
Amsterdam	5
Bréma	4
Berlin	4
Marburg	4
Bologna	3
Strassburg	3
Halle	3
Groningen	3
Krakkó	3
Siena	3
Genf	2
Louvain	2

⁴⁰ Kocziány László: *Adatok a felvilágosodás és reformkor eszméinek terjedéséhez Erdélyben (A göttingai és a jénai egyetemen tanult erdélyi értelmiségiek hazai tevékenységéről)* — Művelődéstörténeti tanulmányok, Bukarest, 1979—1980, 169—172.

⁴¹ Pákei József 1983. június 3-án Bécsben kelt levele az ErdUPGyLvt-ban.

⁴² Uo.

⁴³ Anyakönyvek, albumok és diáknévsorok.

Prága	2
Rakow	2
London	1
Königsberg	1
Róma	1
Ingolstadt	1
Oxford	1
Utrecht	1
Rostock	1
Rotterdam	1
Ismeretlen	14

Összesen

281

Amint a táblázat is tükrözi, a kevésszámú erdélyi unitárius peregrinus diák viszonylag sok akadémián tanult. A 34 egyetemet és főiskolát látogató 178 diák 51,1%-a egy-egy akadémián tanult, 41,0%-a azonban több, illetve 2—5 egyetemet látogatott (Pákei József éppen 7 egyetemen fordult meg). Ezért mutattunk ki táblázatunkban 281 beiratkozottat. Elég sok (7,8%-uk) esetében lehetetlen volt azonosítani a látogatott felsőoktatási intézményt⁴⁴. Nem vettük fel táblázatunkba azokat az egyetemeket és főiskolákat, amelyekben megfordultak ugyan az erdélyi unitárius diákok, de tanulmányokat azokon nem folytattak. Hasonlóan nem tüntettük fel azokat az eseteket sem, amikor a peregrinus tanuló másodszor is beiratkozott egyik-másik akadémián (pl. Leidenben).

A külföldi tanulmányi út időtartama az akadémiák fejlődésében bekövetkezett változások, a diákok anyagi lehetőségei és a „patronusok” támasztotta igények, elvárások szerint alakult. Nem tekinthetjük feladatunknak elemezni, miként módosult az egyetemi tanulmányok és fokozatok rendszere az erdélyi unitáriusok látogatta 34 felsőoktatási intézményben. Az bizonyos, hogy a vizsgált korban már nincs érvényben az akadémiai tanulmányok és fokozatok középkorból ismert rendszere, mely kötelezően a bölcsészkarai tanulmányokkal kezdődött (3—4 év), és folytatódott a jogi (7—8 évi), orvosi (6 évi) vagy teológiai (10 évi) tanulmányokkal⁴⁵. Az is bizonyos, a szóban forgó korban megváltozott a kolozsvári unitárius főiskola tanulmányi rendszere is, hiszen megjelent a „philosophicus cursus” (akadémiai tagozat), majd a jogi kar, és így a külföldi „bújdóság” időtartama is lerövidülhetett⁴⁶. Nyilván, az időközben alapított műszaki egyetemek tanulmányi rendszere eleve sajátosan alakult⁴⁷. Nos, ezzel magyarázható, hogy míg a középkorban a doktori fokozat megszerzéséhez — felmentés nélkül — a jogi karon 10—12 évi, az orvosi karon 9—10 és a teológiai fakultáson 13—14 évi tanulmányra volt szükség, a XVI—XIX. században 6—7 évi, sőt 2—4 évi stúdium után is szereztek doktori fokozatot. Dávid Ferenc kisebbik fia, aki Johannes Hertelius Septemcastrensis néven iratkozott be Bazél, Heidelberg és Pádua egyeteméin, 1592-ben 6 évi tanulmány után nyerte el az orvos-

⁴⁴ Ua.

⁴⁵ Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979, 97.

⁴⁶ Gál Kelemen: i.m. 29—47.

⁴⁷ Nem tekinthetjük feladatunknak a szóban forgó intézmények tanulmányi rendszerének bemutatását.

doktori fokozatot⁴⁸. Kolozsvári Dimén Pált (Paulus Dimien Claudiopolitano-Transylvanus) mintegy 7 évi „bújdóság“ után Leidenben avatták orvosdoktorrá 1689-ben⁴⁹. Joó István 1833-ban Bécsben ugyancsak hosszabb idő, azaz 6 évi stúdium után szerzett hasonló fokozatot⁵⁰. De ismerünk olyan „medicinae doctor“-t mint például Abafáji Gyulay Pált, aki — feltételezhetően dispensatioval — mintegy négy évi tanulmány után, 1572-ben nyerte el ezt a fokozatot. Ezzel szemben Rákosi Boldizsárt, aki 1651-ben indult a „felsőbb részekbe“, és ugyanazon év december 21-én iratkozott be Páduában, 1655. június 15-én, tehát 3.5 év után már bölcséleti- és orvosdoktorrá avattak; Pécsi András (Andreas Petsi Transylvanus Hungarus), aki 1657. május 11-én indult Itáliába, és ugyanazon év szeptember 25-én iratkozott a páduai akadémiára, 1659. december 13-án, tehát mindössze 2 évnyi stúdium után — talán dispensatioval — bölcséleti és orvosdoktori vizsgát tett sikerrel⁵¹.

A tudományos fokozat (baccalaureus, magister, doctor) elnyerésére nem törekedők tanulmányi ideje, nyilván, rövidebb ideig tartott. Már pedig a kategóriába kell sorolnunk a vizsgált korban külföldön tanulók döntő többségét. A tanulmányozott forrásokból kiszűrhetően az unitárius diákok mintegy egynegyede (25,80%-a) hazatért 2 évi stúdium után, 54,10%-a 3—4 év után és mindössze 20%-a folytatott 5—7 évig tartó tanulmányokat. Nyilván, nem mindenik 5—7 évig külföldön tanulók diák tért haza tudományos fokozattal. Événként az unitárius akadémiták csupán mintegy 16,20%-a fejezte be külföldi tanulmányait tudományos fokozat („artium magister“, „artium et medicinae doctor“, „medicinae doctor“, „theologiae candidatus“) megszerzésével⁵². Igaz, ez nem jelenti feltétlenül az átlagos erdélyi helyzettől való lemaradásukat. Az 1520-ig külföldön tanult 2496 erdélyi akadémista közül ugyanis 232-en (9,20%-uk) tért haza „bújdóság“-ból „magister és doctor“ fokozattal, és a tudományos fokozattal rendelkező hazai akadémisták száma 1520—1700 között — előzetes számítások alapján — sem haladja meg ezt a arányt⁵⁴.

⁴⁸ Vö.: Tonk Sándor: i.m. 97; Veress Andreas: i.m. 210.

⁴⁹ *Régi Magyar Könyvtár* (továbbiakban: RMK) III/2, Bp., 1898, 3262; *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok.* (1695—1700). Összeállította és az utószót írta Font Zsuzsa, Szeged, 1989. III. 327.

⁵⁰ *Matricula Studiosorum Scholae Unitariae Claudiopolitanae ab anno 1721—1867.* I. nr. 1544 (az ErdUPGyLvt-ban); KerMagv 1881, 389—390; Gál Kelemen: i.m. II. 291.

⁵¹ Veress Andreas: i.m. 128—129; Szabó György: i.m. 10—11, 47, 97—99; Wespéremi István: i.m. III. 332.

⁵² Anyakönyvek, albumok és diáknévsorok.

⁵³ Ilyen tudományos fokozatot nyert Balásfi Ferenc, Jacobinus Bernárd, Abafáji Gyulay Pál, Cracerus Lukács, Hunyadi Ferenc, Hertel János, Deidrich György, Kromer András, Joannes Brosserus, Csanádi Pál, Orbok Kökösi István, Ozdi Borsos Tamás, Dálnoki Nagy Lőrinc, Árkosi Gelei Benedek, Rákosi Nagy Boldizsár, Pécsi András, Kolozsvári Dimén Pál, Régeni Pál Mihály, Geizauer Ferenc, Barra Ferenc, Lázár István, Bartók József, Barra István, Barra Imre, Csiki Sámuel, Bagolly Boldizsár, Szigethi Sámuel, Joó István és Bartók István.

⁵⁴ Tonk Sándor: i.m. 103. Nem vettük figyelembe azokat, akik csak „baccalaureus artium“ fokozatot nyertek, mivel ennek megszerzését már nem tüntették fel a kordokumentumokban.

4. A reformáció nyomán csökkent az egyházi pályák jövedelmezősége. Az unitárius egyházi értelmiségi pálya éppenséggel sem társadalmi érvényesülést, felemelkedést, sem pedig meggazdagodást nem biztosított. Ezért az unitárius papi, tanári, orvosi vagy más hasonló foglalkozás csak a városi és mezővárosi polgárok, értelmiségiek, a szabad- és jobbágyaraszatok gyermekeit vonzották. Ez közel sem jelenti, hogy a szentháromságtagadó főurak és köznemesek gyermekei ne tanultak volna külföldön. A XVII. század elejétől azonban csaknem kizárólag az előző rétegekből kerültek ki az unitárius peregrinus diákok⁵⁵.

A külföldön tanult erdélyi unitárius diákok társadalmi eredetére egyébként az alábbiak jellemzők⁵⁶.

Évek	Városi és mezővárosi polgár	Főúr	Köznemes	Szabad paraszt	Jobbágy	Ismeretlen eredetű
—1567	70,5%	5,8%	5,8%	17,6%	—	—
1568—1579	81,8%	18,1%	—	—	—	—
1580—1638	52,5%	13,5%	6,5%	15,2%	—	11,8%
1639—1711	52,6%	—	—	47,3%	—	—
1712—1848	24,5%	—	1,8%	50,9%	1,8%	20,7%
—1848	47,4%	6,2%	3,3%	32,2%	0,5%	10,1%

A tanulmányozott szakmunkák, kiadott és levéltári források nem teszik lehetővé annak megnyugtató kimutatását, hogy a városi és mezővárosi polgári, valamint a főúri, köznemesi, szabadparaszti, stb. eredetűek családjainak hányada működött egyházi és világi értelmiségi pályán. Mindössze a városi és mezővárosi polgári származásúak esetében sikerült kiszűrni, hogy mintegy 14—15%-uk minden bizonnyal értelmiségi foglalkozású volt⁵⁷. Valószínűnek tűnik, hogy a szabadparaszti (falusi) származásúak jelentős része is lekipásztori vagy mesteri (tanítói) státussal bírt. Az értelmiségi eredetűek számának gyarapodása egyértelműen kimutatható a XVIII—XIX. században, ámbar inkább a székely szabadrendűek jelenléte tűnik jellemzőbbnek⁵⁸. Annyi bizonyos, a reformáció nagyarányú társadalmi mozgást idézett elő az erdélyi peregrinatio academica területén. Nos, ez a társadalmi mobilitás hangsúlyozottabb az unitáriusok esetében. Míg azonban az összerdélyi peregrinatio academica az önmagát újratermelő, a központi és helyi világi és egyházi hatalomhoz kötött akadémiai értelmiségi réteg kialakulása a jellemző, ez nem mondható el az unitárius akadémikákról; számuk annyira elenyésző. Az antitrinitárius akadémikák alapvetően — koronként 70—99%-ban — népi eredetűek, mindenekelőtt szabadrendű polgári, paraszti és értelmiségi származásúak voltak⁵⁹. És ez a tény döntően befolyásolta ténykedésüket, gondolkozásukat, azaz pályafutásukat.

⁵⁵ Anyakönyvek, albumok és diáknévsorok.

⁵⁶ Ua.

⁵⁷ Ua.

⁵⁸ Ua.

⁵⁹ Vö.: Szabó Miklós: *Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI—XVIII. században* — Művészettörténeti tanulmányok, Bukarest, 1980, 163 és az unitárius akadémikák életrajzeit.

1848-ig az alábbi foglalkozási ágakban, illetve pályák területén működtek az unitárius akadémiták⁶⁰:

Foglalkozások és pályák	—1567	1568—1579	1580—1638	1639—1711	1712—1848	—1848
lelkipásztor	8	4	4	3	11	30
lp-nyomdász	1	—	—	—	—	1
lp-tanár	1	—	—	—	2	3
lp-városi tisztviselő	—	1	—	—	—	1
lp-tanár-orvos	1	—	—	—	—	1
tanár	—	—	2	16	4	22
tanár-lp	2	2	11	9	11	35
tanár-lp-orvos	—	—	1	1	—	2
tanár-lp-fejedelmi tisztviselő	1	—	—	—	—	1
tanár-tisztviselő-lp	1	—	—	—	—	1
tanár-tisztviselő	—	1	1	—	2	4
tanár-familiarus	1	—	—	—	—	1
tanár-orvos	—	—	3	1	1	5
tanár-orvos-tisztviselő	—	—	2	—	—	2
nevelő-tanár-lp	—	—	—	—	1	1
nevelő-tanár	—	—	—	—	1	1
orvos	—	—	2	1	12	15
orvos-tanár	—	—	—	—	1	1
orvos-fejedelmi tisztviselő	—	—	—	1	—	1
ügyvéd-fejedelmi tisztviselő	—	1	—	—	—	1
fejedelmi tisztviselő	1	1	4	—	—	6
városi tisztviselő	—	—	6	—	—	6
diákfőnök	—	—	1	—	—	1
birtokos	—	2	3	—	—	5
kereskedő	—	—	3	—	—	3
kereskedő-tisztviselő	—	—	1	—	—	1
mérnök	—	—	—	—	2	2
nyomdász-városi tisztviselő	—	—	1	—	—	1
meghalt hazatérte után	—	1	—	—	—	1
meghalt külföldön	—	—	3	—	2	5
külföldön maradt ismeretlen	—	—	1	1	—	2
összesen :	17	13	58	37	53	178

Tehát, amint a jelen táblázatból kitűnik, az erdélyi unitárius külországi egyetemjárás igényeinek megfelelően, a korszerű ismeretekkel és európai műveltséggel rendelkező akadémiták hazatértük után főleg úgy-

⁶⁰ Anyakönyvek, albumok és diáknévsorok.

nevezett „belső ember“-ként (lelkipásztorok és tanárok) működtek, akik Kolozsváron, Tordán és más kisebb-nagyobb helységeekben lelkészkedtek, a kolozsvári főiskolán, néha a tordai és székelykeresztúri gimnáziumban tanítottak, de egyben társadalmi-politikai jártassággal bíró, tekintélyt és megbecsülést kiérdemelt egyházi vezetők is lettek. Sőt, az unitáriusok nem nagyszámú közösségének megfelelő orvosi segílyt nyújtottak. Kolozsvári Cromer András és Csanádi Pál orvosdoktorok szolgálatait Bethlen Gábor, illetve I. Rákóczi György fejedelem is igénybe vette. Többen a világi életben is oly tekintélyre tettek szert, hogy Kolozsvár, Beszterce, illetve Torda városi tanácsaiba is beválasztották őket.

Az akadémiták mintegy egyötöde (20,2%-a) kezdettől fogva lelkész-ként működött. és kevés kivételével megmaradt e pályán. Ezzel szemben 41,5%-uk tanárként indult életpályáján, és egy részük (30,9%-uk) nem hagyta el a katedrát, többségük (69,0%-uk) azonban lelkészi hivatalt (vagy hivatalt is) vállalt, esetleg orvosi gyakorlatot is folytatott (12,6%-uk), tehát egyszerre három foglalkozást is űzött. Mintegy 10%-uk pedig orvosként kezdte életpályáját, de egyben tanárkodott; sőt, tisztviselői megbízatást is vállalt a városi tanácsokban⁶¹.

Végeredményben az unitárius akadémiták döntő többsége (62,9%-a) a hagyományos erdélyi értelmiséghez, az egyházi értelmiséghez tartozott, és közel egynegyede (23,5%-a) tevékenykedett világi értelmiségként. Számosabb volt az unitárius világi akadémista értelmiség a XVI. század végén, amikor mintegy 30%-uk orvosként, fejedelmi és városi tisztviselőként, stb. dolgozott; nemkülönben a XVIII—XIX-ik században, amikor hasonlóan mintegy 30,1%-uk tartozott a világi értelmiséghez, és amikor közismerten a tanári pálya is kezdett erőteljesen elvilágiasodni Erdélyben is⁶². Figyelemre méltó, hogy a XVI—XVII. században az összes erdélyi akadémiták csak mintegy tizede, a XVIII. században pedig egyötöde tartozott a világi értelmiséghez⁶³. Az unitárius világi értelmiség tehát viszonylag erőteljesebb volt. Az unitárius akadémiták 15,0%-nak ismeretlen a foglalkozása, illetve külföldön maradt, meghalt hazatérte előtt vagy közvetlenül hazaérkezése után⁶⁴.

A közölt táblázatok egyikéből sem következtethető ki, hogy egy adott évben Erdély területén hány unitárius akadémista élt, tehát milyen erős volt ez az értelmiségi csoport. Nos, ennek érzékeltetéséhez ismernünk kell azok átlagos aktív tevékenységi korát (a lelkészi, tanári, orvosi, stb. pályán eltöltött időt, éveket). Már pedig ez az évszázadok folyamán nem volt azonos. Ismerve az akadémiták mintegy 47%-a életadatait, megállapítható, hogy a XVI. század második felében azok átlagos tevékenységi kora 23—24 év volt; a XVII. század első felében mindössze 14—15 év, annak második felében 16—17 év; a XVIII. század első felében azonban már 24—25 év, ugyanazon század második felében 27—28 év, és a XIX. század tárgyalt évtizedeiben 30—31 év volt⁶⁵. Ezek ismeretében leszögezhető, egy adott évben több akadémista élt Erdélyben mint ahogy az egyetemjárás dinamikáját, illetve az akadémiták foglalkozását tárgyaló táblázatokból kikövetkeztethetni lehet. Figyelembe véve az akadémiták

⁶¹ Ua.

⁶² Ua.

⁶³ Szabó Miklós: i.m. 167.

⁶⁴ Anyakönyvek, albumok és diáknévsorok.

⁶⁵ Ua.

átlagos aktív tevékenységi korát és a külföldről hazatértek számát, a vizsgált egyházhoz tartozó akadémiták létszáma Erdélyben koronként az alábbiak szerint alakulhatott⁶⁶.

Év	Az unitárius akadémiták száma	Az összes erdélyi akadémiták száma
1521	—	270—280
1550	—	160—170
1580	18—19	210—220 (1575)
1600	25—26	200—210
1650	12—13	290—300
1700	9—10	400—410
1750	5—6	620—630
1800	15—16	660—670
1848	13—14	nincs adat

Az unitárius akadémiták és az összes erdélyi akadémiták száma között nem lehet semmiféle arányt kimutatni. Az is kétségtelen, az előbbieket csak kis hányadát alkották a hazai akadémita értelmiségi társadalomnak.

Eltelkintve a XVI. század utolsó harmadától, amikor unitárius papok és fejedelmi tisztviselők fellelhetők voltak Gyulafehérvártól Fogaras váráig, Kolozsvártól Huszt váráig, sőt Lengyelországban is, a szentháromságtagadó akadémita értelmiségiek működtek mindazon erdélyrészi területeken, ahol hasonló vallásúak éltek és dolgoztak. Így ilyen akadémiták ténykedtek egyházuk vezetőségének és főiskolájuk székhelyén, Kolozsváron, ahol a város lakosságának jelentős része hívük volt még a XVIII—XIX. században is. Ugyanakkor éltek és dolgoztak unitárius akadémiták Tordán, Torockón, Székelykeresztúron, Besztercén, Szászvároson, sőt, olyan falvakban is mint Homoródalmás, Iklánd, Kövend és Szentgericze; Kolozsszentpétert nem is említve, hiszen Kolozsvár e tözsomzédságában lévő helységben a lelkipásztor és a tanító is akadémita volt már a XVII. század második felében⁶⁷. Az azonban kétségtelen, az unitárius akadémiták viszonylag kisebb hányada élt és dolgozott faluhelyen mint a többi felekezethez tartozó akadémitáké⁶⁸.

Az erdélyi unitárius akadémiták egy kis, de szellemi és erkölcsi értékekben gazdag közösség vezető egyéniségeiként írták be nevüket Erdély történetébe. Az egyházalapító Dávid Ferenc és Abafáji Gyulay Pál nemcsak hitelvi, illetve politikai okokért elszenvedett vértanúhalálukért ismertek, hanem humanistákként és írókként, a hazai reneszánsz markáns megtestesítőiként. Mások a tudományok, a művelődési intézmények (iskola, nyomda) cselekvő fejlesztőinek bizonyultak. Régeni Pál Mihály a XVII. század végén európai érdeklődést keltve kapcsolódott bele a Descartes tanai körül folyó vitába a newtoni tanításokat előkészítő gon-

⁶⁶ Ua.

⁶⁷ Amint az 5 fejezetből kitűnik Kolozsszentpéteren, Torockón, Abrudon, Arkoson, Dicsőszentmártonban, Felsőrákoson, Homoródalmáson, Homoródszentpéteren, Kövenden, Ikládon és Szentgericén működtek lelkészként, ritkábban rektorként (Kolozsszentpéteren) akadémiták.

⁶⁸ Vö.: Tonk—Szabó: i.m. és az 5. fejezet adatait.

dolkodás oldalán. Pákei József a XVIII. század végén az oktatás polgári átalakulásán munkálkodott. Körmöczi János a felvilágosodás híveként magyarra fordította Fichte, *Zurückforderung der Denkfreiheit von den Fürsten, die sie bisher unterdrückten* című, a gondolatszabadságot védelmező művét, sőt, Th. Paine *Les Droits de l'Homme* című, a francia forradalom védelmének szentelt munkáját is. Ugyanakkor megvalósította Pákei tervezett iskolareformjait, és olyan mozgalom pártfogójának bizonyult, amely a parasztok soraiban a gyümölcsfa-termesztés és -nemesítés, a talajjavítás, olvasóegyletek, dalárdák, stb. alapítása útján kívánta előmozdítani a nép felemelésének ügyét. Ez a mozgalom terjedt Körmöczi utódai — Székely Miklós, Aranyosrákosi Székely Sándor — idején is⁶⁹.

A szóban forgó akadémiták soraiból került ki az erdélyi könyvkiadás és nyomdászat olyan neves fejlesztője mint Heltai Gáspár, illetve Makai Nyírő János, a szellemi művelődés olyan jelesei mint Tordai Máté énekszerző, Gyulay Pál humanista történetíró, Pécsi János tanköltemény író, Enyedi György európai hírű teológus és széphistória író, Hunyadi Ferenc humanista versszerző, Laskói János erudíciójáról ismert levéltáros, Ádám János énekszerző, Tordai János zsoltár fordító és reneszánsz énekköltő, Árkosi Gelei Benedek, illetve Árkosi Tegző Benedek és Szentábrahámi Mihály egyházi írók, valamint teológusok, Aranyosrákosi Székely Sándor egyháztörténetíró, Kriza János lírikus költő, népköltés-gyűjtő, Berde Áron tudós, Kovácsi Antal közíró és szerkesztő, stb. Úgy-szintén, Kolozsvári Dimén Pál, aki a szellemi művelődés területén maradandót ugyan nem alkotott, de lelkészként, tanárként és orvosként, több más „névtelen“ mellett, sikeresen küzdött az unitárius egyház fennmaradásáért, hívei (paciensei) életéért egy olyan korban, amikor mind a hatalmi erőszak, mind a természet sújtó keze tépázta és gyérítette az erdélyi unitáriusok gyülekezetét⁷⁰.

Dr. MOLNÁR ISTVÁN

A HÚSVÉTI ÜNNEPKÖR NÉPSZOKÁSAI AZ ERDÉLYI UNITÁRIUSOKNÁL*

A húsvét megünneplése az unitárius ember életében nem jelent mást, mint bármely keresztény felekezet emberének. Ünneplő szokásainak megnyilatkozásaiban az egymást követő nemzedékek hagyatékolta valóságos felfogása, életszemlélete, a közösségi érintkezés szabályai, társas

⁶⁹ Lásd az 5. fejezet adatait.

⁷⁰ Uo.: Gál Kelemen i.m. II, 404—421; Herepei János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III. Bp.—Szeged, 1965—1971, 515—517.

* A dolgozat Budapesten a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Kollégiumában rendezett konferencián, az egyházi néprajzi szekció ülésén hangzott el.